

**До спеціалізованої вченої ради Д.35.051.03
у Львівському національному університеті імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 14**

ВІДГУК

**офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора,
члена-кореспондента Національної академії правових наук України,
заслуженого діяча науки і техніки України, судді Верховного Суду
Стеценка Семена Григоровича – на дисертацію Наконечної Анни
Михайлівни «Правове регулювання як засіб задоволення людських
потреб та інтересів (загальнотеоретичне дослідження)», подану на
здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за
спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень**

Ознайомлення з дисертацією та авторефератом здобувачки, її науковими публікаціями за темою цієї роботи, авторефератом дає мені як офіційному опоненту підстави надати до спеціалізованої вченої ради Д.35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка такий відгук.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим значенням, яке у правовому регулюванні відіграє задоволення людських потреб та інтересів. Визнаючи у частині першій статті 3 Конституції України те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Україні найвищою соціальною цінністю, законодавець опосередковано окреслив ті потреби й інтереси людини, які є базовими у правовій системі. Крім того, прикметно, що Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, передбачає необхідність вирішення низки проблем в галузі прав людини через пряму вказівку на потреби й інтереси тих чи інших соціальних груп: жінок і чоловіків (§ 9 розділу 4 Національної стратегії), особи, які постраждали від домашнього насильства (§ 11 розділу 4 Національної стратегії), всього населення (§ 13 розділу 4 Національної стратегії), особи з особливими освітніми потребами (§ 17 розділу 4 Національної стратегії), дітей і сімей із дітьми (§ 18 розділу 4 Національної стратегії), ветеранів війни та членів їх сімей (§ 20 розділу 4 Національної стратегії), внутрішньо переміщених осіб (§ 21 розділу 4 Національної стратегії), осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України (§ 22 розділу 4 Національної стратегії), осіб, які проживають в населених пунктах у

безпосередній близькості до лінії розмежування (§ 23 розділу 4 Національної стратегії). Таким чином, очевидно, що потреби й інтереси людини формально визнані в Україні чинниками, що спрямовують правове регулювання у певних сферах. А тому дослідження взаємовпливу такого регулювання й означених чинників є важливим для розвитку вітчизняної загальнотеоретичної юридичної науки.

Крім того, актуальність теми роботи значно зумовлена методологічним статусом досліджуваної проблеми: вищевказаний зв'язок правового регулювання, з одного боку, та потреб й інтересів, з іншого, досі залишається в Україні недостатньо вивченим, а наші знання про ці явища – неповними. На це правильно вказує і здобувачка, стверджуючи, що не до кінця з'ясовані зумовленість людськими потребами (інтересами) правотворчої та правозастосовної діяльності, поняття правових потреб, особливостей впливу різних елементів правового регулювання на формування людських потреб та інтересів та ін. (с. 21 дисертації; с. 1 автореферату).

Таким чином, тема дисертації є актуальною та своєчасною як з теоретичної, так і з практичної точок зору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації можна розглядати як пов'язану з визначеними Верховною Радою України пріоритетними напрямами розвитку науки й техніки. Цю тему можна віднести до фундаментальних наукових досліджень з найбільш важливих проблем розвитку людського потенціалу для забезпечення сталого розвитку суспільства і держави в Україні (пункт 1 частини першої статті 3 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки й техніки»).

За назвою, змістом, висновками, теоретичною та практичною цінністю проведене дослідження відповідає затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 942 Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, а також тематиці наукової діяльності кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: «Актуальні питання правотворення та правозастосування в Україні» (2012-2015 роки, номер державної реєстрації 0112U003525), «Техніка та технологія юридичної практики» (2015-2017 роки, номер державної реєстрації 0115U003954), «Юридичні засоби забезпечення прав людини в Україні: стан та основні напрями удосконалення» (2018-2020 роки, номер державної реєстрації 0118U000622).

Структура дисертації зумовлена її предметом, метою та завданнями. Дисертація є логічно побудованою. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, які об'єднують одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і десяти додатків. Назви розділів і підрозділів дозволяють отримати уявлення про предмет і об'єкт дослідження. У кожному розділі, а також наприкінці роботи сформульовані висновки, що відображають особистий внесок здобувачки у теорію правового регулювання.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій та їх достовірність зумовлені, зокрема, використанням значної кількості джерел: актів нормативних (міжнародних і національних) та правозастосовних (рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду України та Великої Палати Верховного Суду), а також наукових праць фахівців у галузі загальної теорії права й інших суспільних наук і філософії (усього джерельна база налічує 461 найменування; с. 195-241 дисертації). Не в останню чергу обґрунтованість і достовірність деяких положень висновків і пропозицій, сформульованих у дисертації, досягнуті завдяки використанню соціологічних методів до інтерпретації об'єкта дослідження (с. 123-128, 129-131, 135-139, 171-174, 175-184, 188-192, 193-194, 242-313 дисертації; с. 4, 9-10, 12-14, 15-16 автореферату).

Прикметною особливістю роботи є також наявність додатків, що відображають результати проведених здобувачкою низки емпіричних досліджень, зокрема: (а) кількісних показників використання у результатах національної правотворчої та правозастосовної діяльності України термінопонять «потреба» й «інтерес» (с. 242-306 дисертації – Додатки 1-5); (б) кількісних показників гарантованих потреб та інтересів у первинних міжнародних актах ООН з прав людини й основоположних свобод (с. 307-311 дисертації – Додатки 6-7); (в) впливу низки базових факторів на стан задоволення студентами й аспірантами юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка потреби (інтересу) у здобутті вищої юридичної освіти (с. 312-313 дисертації – Додаток 8).

Оцінка змісту дисертації. У вступі (с. 20-27 дисертації; с. 1-6 автореферату) обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено ступінь її вивчення, зв'язок із науковими програмами, планами, темами, окреслено мету та завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано його методологію, сформульовано наукову новизну одержаних результатів і їх практичне значення, подано відомості про апробацію та опублікування результатів дослідження, його структуру й обсяг.

Розділ I «Теоретико-методологічні засади дослідження» складається з двох підрозділів. У першому з них (с. 28-33 дисертації; с. 7 автореферату) обґрунтовується, так би мовити, мета-ідея роботи – продемонструвати можливості потребового підходу у дослідженні державно-правових явищ. Авторка доводить, що, незважаючи на певні досягнення у вивченні теоретиками права проблеми взаємозв'язку потреб, інтересів і правового регулювання, їхня увага головно припадала на взаємодію цих явищ у законодавчій сфері (с. 30 дисертації). Тому залишилося чимало питань, які потребували відповідей. Такий стан речей закономірно привів здобувачку до обрання теми дисертації, об'єкта та предмета дослідження (с. 22 дисертації; с. 7, 10 автореферату).

Відповідно до цих об'єкта та предмета була обрана відповідна методологія. За визначенням здобувачки, методологічною основою дослідження стало поєднання дослідницьких підходів (діалектичного, антропосоціального та потребового) з різних груп методів наукового пізнання (загальнонаукових, групових і спеціальнонаукових) (с. 30 дисертації). Авторка не тільки розкрила зміст кожного з перелічених нею підходів і методів, але й продемонструвала, яких саме елементів предмета дослідження вони були застосовані (с. 30-33 дисертації).

У підрозділі 1.2 (с. 33-44 дисертації; с. 7 автореферату) обґрунтовано положення, згідно з яким предмет дослідження вимагає легістсько-позитивістської інтерпретації феномена права, а саме як системи загальнообов'язкових правил фізичної поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально-неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також на задоволення загальносоціальних потреб, та забезпечуються державою (с.35 дисертації).

Заслуговує на увагу спроба охарактеризувати у роботі можливий критерій для розмежування потреб та інтересів (с. 38-39 дисертації). Здобувачка фактично бачить відмінність між означеними явищами – як двома формами прагнення – у факторах, якими вони зумовлюються. Якщо такі фактори є об'єктивними, тоді мова йде про потребу, якщо ж суб'єктивними – то про інтерес. З цим твердженням частково можна погодитись, однак слід також ураховувати, що однієї лише заяви суб'єкта про його інтерес у доступі до певного блага, яке опосередковується засобами правового регулювання, недостатньо для юридичного визнання такого інтересу. Таке визнання можливе лише тоді, коли наявність інтересу можна перевірити на основі об'єктивного критерію.

Розділ 2 дисертації «Проблема взаємовпливу людських потреб, інтересів і правового регулювання в історії політико-правової думки» містить три підрозділи, в яких здобувачка ґрунтовно, на підставі першоджерел проаналізувала осмислення означеної проблеми в ученнях, що були визначальними для відповідного періоду історії людства.

У підрозділі 2.1 (с. 46-52 дисертації; с. 7 автореферату) аналіз здобувачки концентрований насамперед на періоді Античності. Закономірно багато уваги приділено поглядам Платона й Арістотеля, хоча також охарактеризовані погляди Антифонта, Антисфена, Демокріта й Епікура (с. 46-50 дисертації). Дещо менше уваги, на жаль, дісталось Середньовічній добі (про що піде мова далі): авторка розлого зупинилася винятково на поглядах Аврелія Августина і Томи Аквінського (с. 50-52 дисертації).

Політико-правову думку Нового часу у підрозділі 2.2 (с. 53-84 дисертації; с. 7-8 автореферату) здобувачка аналізує із неприхованим захопленням. Це неважко зрозуміти, оскільки праці, що визначили морально-інтелектуальний образ тієї доби, відзначаються пробудженням віри людини у власні сили, захопленням її пізнавальним потенціалом, що начебто дає владу над світом, і романтичним переконанням у тому, що світ, як і людське буття, сповнені особливим сенсом. Авторка подає свій аналіз інтелектуальних здобутків Нового часу на основі географічного поділу, послідовно аналізуючи думку мислителів Великобританії (Ф. Бекон, Д. Г'юм, Дж. Бентам, Дж. С. Мілль, Р. Оуен), Франції (К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, М. Робесп'єр, Сен-Сімон, Ф. М. Ш. Фур'є) та Німеччини (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Л. А. Феєрбах, К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Р. фон Єрінг).

Підрозділ 2.3 (с. 84-90 дисертації; с. 8 автореферату), присвячений проблемі взаємовпливу людських потреб, інтересів і правового регулювання у новітній політико-правовій думці, є своєрідним підбиттям підсумків того, на що спромігся, так би мовити, людський дух у пізнанні власних потреб та інтересів. Здобувачка аналізує чимало поглядів представників львівської школи прав людини (с. 88-89 дисертації) і наче між рядків заявляє, що права людини (та їх концептуалізація) засновані на ідеї потреб. З цим складно не погодитись, адже провідні західні теорії, представлені, зокрема у роботах Г. Л. А. Гарта, Дж. Роулза, Т. Поггі, Р. Дворкіна, Дж. Раца, прямо чи опосередковано спираються на те, що в основі прав людини лежать саме потреби як моральні вимоги найвищої значущості.

Розділ 3 «Правові потреби: поняття, класифікації» стосується загальної теорії таких потреб і складається з двох відповідних підрозділів. Власне кажучи, виокремлення правових потреб (с. 94 дисертації; с. 8 автореферату) – це, мабуть, головне концептуальне досягнення здобувачки, що розширює інструментарій вітчизняної загальнотеоретичної юридичної науки. До речі, авторка розпочала підрозділ 3.1, присвячений поняттю правових потреб (с. 93-97 дисертації; с. 8 автореферату), дуже ефектно, заново відкриваючи нам «Суперечку факультетів» І. Канта та демонструючи, що термінологічне позначення певних потреб як правових бере початок саме у класичній німецькій філософії (с. 93 дисертації).

З поняттям правових потреб пов'язана одна відома проблема, яка впливає з розуміння права як охоронюваного законом інтересу, а саме: якщо право, так би мовити, слугує певному інтересу, то як воно може мати самостійну, неінструментальну цінність? Здобувачка відповідає на це питання приблизно так: світ цілісний, і у ньому все пов'язано з усім. Але, вочевидь, це не означає, що юридичні явища не мають власної, оригінальної цінності (самоцінності). Так, наприклад, правосуб'єктність, про яку йде мова як про елемент (засіб) механізму правового регулювання у задоволенні правових потреб людини (с. 95 дисертації) – це не просто інструмент для задоволення таких матеріальних і нематеріальних потреб; це явище, яке фактично уможливорює існування правових потреб й охоронюваних законом інтересів суб'єктів права (відсутність або невизнання правосуб'єктності особи унеможливорює визнання її потреб як правових, а інтересів – як охоронюваних законом). Слід погодитись із тим, що інструментальна цінність будь-яких правових засобів, зокрема й елементів механізму правового регулювання, не виключає їхньої самостійної цінності. Це стосується не тільки правосуб'єктності, але й суб'єктивних юридичних прав, юридичних обов'язків, юридичних норм, юридичних фактів, законності, правопорядку – всіх тих засобів, які авторка перелічує як предмети відповідних правових потреб (с. 95-97 дисертації).

У підрозділі 3.2 здобувачка запропонувала більше десятка класифікацій таких потреб (с. 98-110 дисертації; с. 8 автореферату), які проілюструвала відповідними прикладами. Такі класифікації можуть використовуватись у навчальних посібниках із загальної теорії права.

Розділ 4 «Потреби, інтереси та правове регулювання у демократичній соціальній державі» складається з двох підрозділів.

Підрозділ 4.1 (с. 112-119 дисертації; с. 8 автореферату) вміщує, зокрема, міркування здобувачки про те, що професор Ф. Тарановський називав засобом розкриття «мотиваційної дії права на волю індивіда», – про

цілі права. Авторка стверджує, що позитивне правове регулювання спрямоване на задоволення людських потреб та інтересів, безвідносно до яких таке регулювання втрачає сенс (с. 117 дисертації).

Крім того, у зазначеному підрозділі для характеристики задоволення людських потреб та інтересів як однієї з основних цілей позитивного правового регулювання з'ясовано співвідношення поняття цілі із поняттям мотиву (с. 117-118 дисертації).

Підрозділ 4.2 дисертаційного дослідження налічує чотири пункти, в яких здобувачка докладно розглядає різні сторони взаємозв'язку людських потреб та інтересів і позитивного правового регулювання. Вона починає з питання про зумовленість людськими потребами й інтересами правоутворення та національної правотворчої діяльності (пункт 4.2.1 – с. 119-128 дисертації; с. 9 автореферату). Як слушно зазначено авторкою, людські потреби й інтереси виступають основним імпульсом до створення норм позитивного права та правового регулювання загалом (с. 122 дисертації).

У тому ж підрозділі здобувачка продемонструвала результати здійсненого нею контент-аналізу Конституції України та деяких кодексів України на предмет використання у них термінів «потреба» й «інтерес» (с. 123-128 дисертації; с. 9 автореферату). Вона дійшла слушних висновків, зокрема, про те, що у тексті Конституції України терміно-поняття «потреба» й «інтерес» і спільнокореневі найчастіше вживаються для визначення функцій і повноважень органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб та у конструкціях підстав правообмежень; а у досліджених кодексах для останньої мети вказані терміно-поняття майже не використовуються, а натомість найчастіше вживаються для формулювання прав і обов'язків учасників правовідносин (у так званих матеріальних кодексах) і для визначення функцій і повноважень органів та посадових осіб (у так званих процесуальних кодексах) (с. 126 дисертації).

Стосовно впливу потреб та інтересів на правозастосовну та правотлумачну діяльність цікаві висновки запропоновані у пункті 4.2.2 (с. 128-34 дисертації; с. 9 автореферату). Здобувачка припустила, що чим точніше і частіше відображені та названі, ідентифіковані потреби (інтереси) адресата правозастосування, тим вірогіднішим буде вплив такої діяльності на їхнє задоволення (с. 128 дисертації). Спроба проілюструвати цю гіпотезу виражена у дослідженні кількісних показників вживання терміно-понять «потреба» й «інтерес» у рішеннях Верховного Суду України у цивільних справах і Конституційного Суду України (с. 129-131, 303-306 дисертації – Додатки 4-5).

Результати дослідження здобувачкою зумовленості людськими потребами й інтересами міжнародної правотворчої діяльності викладені у пункті 4.2.3 (с. 134-149 дисертації; с. 9 автореферату), в якому у світлі потребового підходу проаналізовані Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Цікаво, що терміни «потреба» й «інтерес» використані лише у кількох положеннях названих актів (с. 135-136 дисертації; с. 9 автореферату). Тому останні розглянуті авторкою під кутом зору саме тих потреб (інтересів) людини, можливості задоволення яких гарантовані у цих актах (с. 136-149 дисертації).

У пункті 4.2.4 (с. 149-160 дисертації; с. 9 автореферату) охарактеризований прямий і опосередкований вплив правового регулювання на стан задоволення людських потреб та інтересів. Пряма форма такого впливу стосується власне правових потреб (інтересів). Вона полягає у тому, що за допомогою тих чи інших юридичних засобів такі потреби (інтереси) можуть бути задоволені повністю, частково або взагалі не можуть бути задоволені (с. 149 дисертації). Опосередкований вплив, на думку здобувачки, здійснюється за такими основними напрямками як: позначальний (опредметнюючий), орієнтаційний, інструментально-співвимірний, розподільчий і охоронний (с. 150-160 дисертації). Цей поділ напрямів опосередкованого впливу позитивного права на задоволення людських потреб заснований на ідеї, розвинутій у класичній праці професора П. М. Рабіновича «Соціалістичне право як цінність» (Львів, 1985). Здобувачка ж цю ідею розвинула, адаптувала її до теми дослідження й актуалізувала з огляду на зміни у правовому регулюванні, що відбулися.

Розділ 5 «Ефективність впливу правового регулювання на стан задоволення людських потреб та інтересів: теоретико-прикладні аспекти» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 5.1 (с. 163-174 дисертації; с. 9-10 автореферату) здобувачка розкриває, зокрема, шляхи визначення ефективності правового регулювання: встановлення кількісних показників стану певного явища (системи) за допомогою методу факторного аналізу, а також встановлення співвідношення того, що склалось на підставі дії норми права, з тим, що було би, якби ця норма не діяла (с. 164-165 дисертації; с. 10 автореферату).

Слід погодитись із висновком здобувачки про те, що обидва ці шляхи можна використовувати для виявлення стану задоволення потреб й інтересів внаслідок запровадження певних юридичних норм (с. 165 дисертації). Але важливо те, що авторка спробувала самостійно використати перший із указаних шляхів (встановлення кількісних показників стану

певного явища (системи) за допомогою методу факторного аналізу) для визначення ефективності впливу правового регулювання на стан задоволення потреб (інтересів) людей у здобутті вищої юридичної освіти в Україні. На прикладі відповідного соціологічного опитування 603 осіб – студентів IV (462 особи) і V (102 особи) курсів, а також аспірантів (39 осіб) юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (с. 171-174, 312-313 дисертації – Додаток 8) – встановлено, зокрема, те, що матеріально-технічне забезпечення навчального процесу, умови призначення студентських стипендій і умови прийому на навчання не справляють істотного впливу на стан задоволення потреб (інтересів) у здобутті вищої юридичної освіти у Львівському університеті (с. 173-174 дисертації).

Підрозділ 5.2 присвячено ролі Верховного Суду в усуненні недоліків правового регулювання, які ускладнюють ефективне задоволення саме правових потреб людини. Здобувачка на прикладах постанов Великої Палати цього суду продемонструвала, як саме правозастосовний орган шляхом заповнення прогалін у законодавстві з використанням аналогії закону й аналогії права, шляхом усунення законодавчих колізій (ієрархічних, змістовних, темпорально-змістовних, ієрархічно-змістовних), а також шляхом подолання частково виражених недоліків нормативно-правових актів (зокрема спричинених неналежним використанням конкретних засобів законотворчої техніки) сприяє підвищенню ефективності задоволення правових потреб (с. 175-184 дисертації; с. 10 автореферату). Висновки здобувачки видаються цілком обґрунтованими і, безперечно, становлять інтерес для широкого загалу.

Завершають дисертацію сім груп висновків (с. 187-194 дисертації; с. 10-16 автореферату). Їхній зміст повністю відповідає поставленим завданням дослідження (с. 21-22 дисертації; с. 2 автореферату).

Наукова новизна результатів проведеного дослідження. Ознайомлення зі змістом дисертації, автореферату та науковими публікаціями здобувачки дає підстави стверджувати, що її робота є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням впливу позитивного правового регулювання на стан задоволення людських потреб та інтересів, містить наукові положення, висновки, що мають вагоме значення для вітчизняного загальнотеоретичного правознавства та характеризуються науковою новизною (с. 22-25 дисертації; с. 3-5 автореферату).

Здобувачка, дослідивши розвиток ідеї про правові потреби в історії політико-правової думки, як видається, небезпідставно, вказала на те, що саме у німецькій класичній філософії у праці І. Канта «Суперечка

факультетів» з'явився термін «правова потреба» (с. 23, 72, 93 187 дисертації; с. 3, 10 автореферату). Зміст цього терміну його автор не розкрив. Але це спробувала зробити здобувачка, визначивши правові потреби як потреб людей у якісному й ефективному правовому регулюванні, а також у юридичній допомозі (с. 23, 94 187 дисертації; с. 3, 11 автореферату), а також виявивши предметно-змістовну специфіку таких потреб у необхідності існування та використання суб'єктом певних позитивно-правових (державно-юридичних) явищ як засобів, що впливають на задоволення його біологічних і соціальних потреб та інтересів (с. 23, 187 дисертації; с. 3, 8, 11 автореферату).

Заслугують на увагу запропоновані авторкою класифікації правових потреб: за кількісним складом їхніх носіїв; за сферами життєдіяльності людини; за тривалістю; за рівнем (ступенем) задоволення; за юридично-галузевою ознакою; за юридичним статусом їх носія; за суб'єктом задоволення правових потреб; залежно від безпосередньої участі суб'єкта-носія цих потреб у їхньому задоволенні (с. 23, 98-102, 188 дисертації; с. 3, 8, 14 автореферату).

У роботі обґрунтоване положення про те, що будь-яке позитивне право покликане, так чи інакше, бути дієвим інструментом задоволення людських потреб та інтересів або, щонайменше, ефективно цьому сприяти, з огляду на що саме задоволення таких потреб й інтересів має бути найвищою метою (мета-метою) позитивного права у демократичній соціальній державі. Інші ж його цілі повинні забезпечувати досягнення цієї мета-мети (с. 24-25, 118, 120, 188 дисертації; с. 4-5, 11 автореферату).

Здобувачка слушно стверджує, що за обставин інтерпретаційної (сміслової) колізії, коли юридична норма може мати декілька значень, суд ухвалюватиме рішення, зокрема, на підставі аналізу потреб та інтересів, які задовольнятимуться і одним, й іншим тлумаченням, тобто застосовуючи так званий потребовий критерій оцінки соціального ефекту можливих варіантів інтерпретації цієї норми (с. 25, 132-133, 191 дисертації; с. 5, 14 автореферату).

Певну наукову цінність має зауваження авторки про те, що правове регулювання може як посилювати конфронтацію всередині суспільства, коли юридичні засоби не дозволяють максимально повно задовольнити потреби й інтереси людей, так і послаблювати означену конфронтацію, зокрема через якомога повніше задоволення таких потреб та інтересів (с. 119, 161 дисертації; с. 8 автореферату).

Позитивно оцінюючи науковий доробок А. М. Наконечної щодо евристичних можливостей застосування потребового підходу для

дослідження позитивно-правових явищ, слід зазначити, що, як і в кожній роботі такого виду, у дисертації є певні **дискусійні фрагменти, які вимагають уточнень та роз'яснень, а також недоліки:**

1. Про визначення та сутність потреб. Дисертант у рамках підрозділу 1.2. дисертації (с. 38) зазначає, що потреба – це стан людини, який виникає у зв'язку з необхідністю у чому-небудь та зумовлений властивостями зовнішнього світу, а також усвідомленням людиною об'єктивної реальності. Погодитись із таким розумінням беззастережно не видається за доцільне тому що:

а) розуміння потреби як стану людини не зовсім відповідає логіці розуміння терміну «стан людини». Більш якісно, на переконання офіційного опонента, сформульоване бачення потреб у академіка П.М. Рабіновича, який під потребами розуміє стан нестачі певних благ, який спричиняє у неї фізичний та психічний дискомфорт... (підкреслю – не стан людини (як у дисертанта), а стан нестачі певних благ). Стосовно стану людини, то до нього радше підходять характеризуючі прикметники, такі як «фізіологічний», «психологічний», «соціальний» тощо;

б) зумовленість властивостями зовнішнього світу є неповною характеристикою потреб як таких. Без всякого сумніву, внутрішні характеристики людини суттєво впливають на виокремлення тих чи інших потреб, їх прояви та подальші кроки щодо задоволення такої орду потреб.

2. Про потребу в юридичних обов'язках. Дисертант на с. 95-96 роботи зазначає, у контексті аналізу елементів механізму правового регулювання, про наявність потреби в юридичних обов'язках. Ця потреба, за думкою А.М. Наконечної, є наслідком того, що людина живе у суспільстві, в якому і засобами якого вона задовольняє її потреби та реалізовує інтереси. Живучи у соціумі, людина потребує ті юридичні обов'язки, виконання нею яких, з одного боку, зможе забезпечити їй доступ до певних суспільних благ (напр., внаслідок сплати податків, незаподіяння шкоди культурній спадщині), а з іншого, – гарантуватиме, що такі самі обов'язки виконає щодо неї інший суб'єкт, коли вона реалізовуватиме її суб'єктивне право (для прикладу, потреба для себе в обов'язку не допускати катування іншої людини може бути зумовлена тим, що, маючи суб'єктивне юридичне право на повагу до гідності, людина розраховує на те, що стосовно неї відповідний обов'язок теж будуть виконувати). Офіційний опонент критично ставиться до такої постановки питання, адже людина як біологічна істота може мати потребу у правосуб'єктності, у суб'єктивних юридичних правах, у юридичних нормах, законності, правопорядку тощо.

Це природно, логічно, аргументовано. Проте людина зазвичай не може потребувати юридичних обов'язків. Для себе. Це суперечить самій природі людини як вільної істоти, свобода якої закінчується там, де починається свобода іншої людини (за справедливою думкою М.О. Бакуніна).

3. У дисертації авторка, на жаль, оминає увагою питання про те, чи є носіями людських потреб юридичні особи. Адже за кожною із них стоять певні люди – кінцеві бенефіціари. Крім того, зумовлює певне нерозуміння і те, що здобувачка не дослідила, як саме правове регулювання задовольняє потреби й інтереси територіальної громади, народу та людства в цілому. Адже потреби й інтереси цих суб'єктів теж мають, так би мовити, людське осердя. Було би цікаво дізнатись під час захисту, чи відрізняється, на думку здобувачки, механізм задоволення потреб та інтересів вказаних суб'єктів від механізму задоволення потреб й інтересів людини?

4. Не зовсім зрозумілим є виділення у дефініції правових потреб (с. 23, 94 187 дисертації; с. 3, 11 автореферату) в якості самостійного елемента цього поняття потреби у юридичній допомозі поряд із потребами людей у якісному й ефективному правовому регулюванні.

Здобувачка пише, що потреба у правовій допомозі має подвійну природу: з одного боку, її задоволення часто є потрібним для того, щоби у конкретних суспільних відносинах механізм правового регулювання був ефективним (тобто задоволення цієї потреби виступає гарантією задоволення деяких інших правових потреб); з іншого боку, потреба у правовій допомозі є тотожною потребі в одному з елементів механізму правового регулювання, а саме потребі у суб'єктивному юридичному праві на таку допомогу (с. 25, 97, 187 дисертації; с. 5, 11 автореферату).

Проте, незважаючи на це уточнення, на нашу думку, виділення потреби у правовій допомозі як елемента поняття правової потреби є не до кінця обґрунтованим. Така допомога становить елемент ускладненої моделі реалізації суб'єктом належного йому суб'єктивного права. Тому, вочевидь, охоплюється поняттям правового регулювання. Відтак, логічно, що потреба у якісному й ефективному правовому регулюванні як повністю охоплює потребу у юридичній допомозі.

5. Дещо необґрунтовано виглядає встановлення у різних фрагментах роботи відмінних хронологічних рамок для аналізу судової практики. Так, у пункті 4.2.2 (с. 129-131 дисертації; с. 13 автореферату) здобувачка досліджувала зумовленість людськими потребами й інтересами правозастосовної і правотлумачної діяльності на прикладах практики Верховного Суду України у цивільних справах та

Конституційного Суду України за 2015-2017 роки. А у підрозділі 5.2 для визначення ролі Верховного Суду в усуненні недоліків правового регулювання, які ускладнюють ефективне задоволення правових потреб, надала перевагу дослідженню практики Великої Палати Верховного Суду за 2018-2019 роки (с. 175-184 дисертації; с. 16 автореферату). Не зовсім зрозуміло, чому і у пункті 4.2.2 роботи не можна було дослідити практику Верховного Суду та Конституційного Суду України за 2018-2019 роки, тим більше, що така практика на предмет її потребо-орієнтованості ще не досліджувалася.

Висновки. Наведені зауваження мають здебільшого дискусійний і рекомендаційний характер та не впливають на загальну високу позитивну оцінку дисертаційного дослідження А. М. Наконечної, висновки якого характеризуються елементами наукової новизни.

Дисертація «Правове регулювання як засіб задоволення людських потреб та інтересів (загальнотеоретичне дослідження)» є завершеною, працею, яка характеризується єдністю змісту і в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що у сукупності вирішують важливу для науки теорії права задачу з комплексної загальнотеоретичної характеристики впливу позитивного правового регулювання на стан задоволення людських потреб та інтересів.

Представлена кваліфікаційна наукова праця відповідає вимогам пунктів 9, 11 і 12 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, а її авторка – Анна Михайлівна Наконечна – заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
суддя Верховного Суду

С. Г. Стеценко